

Een kans voor de Sint-Jan

De buitenzijden van het Lijdensaltaar

Ed Hoffman

Langzaam sluipt de restauratie rond de kathedraal.

Onlangs is het zuidertransept omsingeld, en werd het enige middeleeuwse altaar van de Sint-Jan, het zogenaamde Lijdensaltaar, ter bescherming naar de noordkant van de kooromgang verplaatst.

Voor Ed Hoffman aanleiding om over de presentatie van dit altaar te filosoferen.

*Het Lijdensaltaar in de Anthoniuskapel van de Sint-Jan.
(Foto: Ton van der Vorst)*

Het Lam Gods

Als puber bezocht ik in de jaren vijftig met mijn vader de Sint-Baafskathedraal in Gent. Ons doel was *Het Lam Gods* van de gebroeders Hubert en Jan van Eyck. Toen dit veelvleugelige altaarstuk in 1432 in een van de rechter straalkapellen werd opgesteld, was de kerk nog geen kathedraal en nog wel een Sint-Jan. Johannes de Doper bleek dan ook in *Het Lam Gods* een hoofdrol te spelen, maar dat ontdekten we pas nadat we een tijdje gewacht hadden. De straalkapel was namelijk afgesloten en boven de deur bevond zich een roodgroen stoplicht, dat bediend werd door een mannetje dat in de kapel op een keukenstoel met de rug naar het veelluik zat. Was er ruimte voor nieuwe bewonderaars dan zette hij het stoplicht op groen. Bovendien had hij een soort biljartkeu waarmee hij de vleugels op gezette tijden opende en weer sloot. Wat een ideale baan, dacht ik!

Op de achterzijde van de luiken: De Bruiloft te Kana (Johannes 2:1-11). Zie ook detail op omslag voorzijde. (Foto: Ton van der Vorst)

Ook de Opwekking van Lazarus (Johannes 11:1-44) is op de achterzijde van de luiken geschilderd. (Foto: Ton van der Vorst)

En wat een ideale situatie! De panelen zijn voor die plek geschilderd. Het licht stroomt er binnen van rechts en de schaduwen en de fonkelingen van de hand van de gebroeders gehoorzamen daar braaf aan. Bovendien is het de essentie van een religieus veelluik dat het gesloten is en slechts zo nu en dan feestelijk geopend wordt. De buitenzijden van *Het Lam Gods* zijn deels in grisailles, deels in gedekte tinten. Bij opening onthulde het mannetje met de biljartkeu dan ook een bonte wereld van kleur. In 1986 is het altaarstuk ten behoeve van de toeristen verplaatst naar de westkant van de kathedraal. Het staat daar, permanent geopend, in een kooi van kogelvrij glas. Je kunt er omheen lopen en zowel de buiten- als de binnenkant bekijken. De verlichting is perfect, maar de opstelling vloekt aan alle kanten. De zin van de geschilderde lichteffecten is weggenomen en de afbeeldingen van de opengezwaaide buitenkant kloppen onderling niet meer; de prachtige

engel van de Annunciatie keert bijvoorbeeld Maria zijn achterste toe! Maar het belangrijkste manco is het weggesaneerde moment van de esthetische en religieuze verrassing van het openen. De plek is dus verkeerd en de dramatische actie afgeserveerd! Nu is dit typerend voor de situatie waarin veel laat-middeleeuwse veelluiken terecht zijn gekomen: musea zijn de, perfect verzorgde, kerkhoven van de kunst. Wie in het Prado in Madrid bijvoorbeeld voor de triptieken van Bosch staat mist schrijnend de buitenkant van *De Hooiwagen*, van *De Aanbidding der Koningen* en van *De Tuin der Lusten*. En bij deze laatste twee mist hij het gaan van de grisailles naar het feest van kleur in het geopende hart. Wat dit betreft biedt het Jheronimus Bosch Art Center uitkomst. Daar kan men naar believen drieluiken openen en sluiten, maar natuurlijk wel in een museale sfeer.

Het Lijdensaltaar

Gelukkig staat er een authentiek middeleeuws altaarstuk, een veelvleugelig retabel, in de Sint-Jan, het zogenaamde *Lijdensaltaar*. Het is rond 1500 door een team van bekwame ambachtslieden in Antwerpen gemaakt en waarschijnlijk gekocht voor de kerk van Sint-Anthonis bij Boxmeer. In de 19e eeuw is het terecht gekomen in het kasteel van Heeswijk in de verzameling van baron Van den Bogaerde van Terbrugge en daarna in 1901 in de Bossche kathedraal. Het bestaat uit een houtgesneden en mooi gepolychromeerd middengedeelte en zes tweezijdig beschilderde houten luiken. Geopend toont het gesneden gedeelte beneden de jeugd van Jezus en daarboven drie grote kruisigingscènes. De geschilderde panelen laten aan de binnenzijde gebeurtenissen zien die aan de kruisiging vooraf gingen of er op volgden, en buiten *de Bekoring van Jezus door de Duivel*, *de Bruiloft van Kana* en *de Opwekking van Lazarus*.

Deze panelen zijn in 1903 gerestaureerd door een aanhanger van de zoetige neogotiek, de Antwerpse kunstenaar Jan Anthony, die toen net klaar was met het schilderen van de veertien staties voor de kooromgang. Daar, aan de noordkant in de meest westelijke straalkapel, stond van 1904 tot 1948 ook *het Lijdensaltaar*. In 1910 werd als pendant van dit Antwerpse drieluik, dat dus aan het leven van Jezus is gewijd, in de eerste straalkapel aan de zuidzijde een neogotisch altaar geplaatst, dat van de Lijdende, de Strijdende en de Triomferende Kerk vertelt. Houtgesneden door Hendrik van der Geld en geschilderd door weer Jan Anthony, is daar op het linkerluik de strijdende, rechts de lijdende en centraal de triomferende kerk te zien.

Jan Anthony had bij zijn staties de gewoonte van de Vlaamse Primitieven overgenomen om de evangelieverhalen in laatmiddeleeuwse context te plaatsen: luxueuze Bourgondische damesgewaden en vijftiende-eeuwse huizen en straten om het heilsgebeuren eigentijdser en dus toegankelijker te maken. Maar Anthony had dan, doorredenerend, decor en kledij van rond 1900 moeten gebruiken. Voor onze tijd zou een schilder dan de bruiloftsgasten in Kana stropdassen moeten omdoen en Maria en Martha in spijkerbroek en op gympies de opwekking van Lazarus in Orthen moeten laten bijwonen!

In maart konden we de buitenkant van *het Lijdensaltaar* weer eens zien omdat het retabel in verband met de Grote Vasten, de Veertigdagentijd, gesloten was. Meestal is zo'n buitenkant, zoals gezegd, in grisailles, in grijstinten, geschilderd. Bij die sfeer van grijsheid hoorde de grauwsluijer, die nu eenmaal normaal in kerkkapellen hing en die werd

Jezus verbleef veertig dagen in de woestijn waar de duivel Hem trachtte te verzoeken (Lucas 4:1-13). Jezus weigert stenen tot brood te maken, want 'niet alleen van brood zal de mens leven'. Op het rechterluik staat Jezus boven op een berg. De duivel laat Hem de hele wereld zien en belooft Jezus deze aan hem te schenken 'indien Gij mij aanbidt'. Op het linkerluik zien we Jezus ook op het dak van de tempel staan. De duivel tracht Jezus te bewegen zich van de tempel naar beneden te storten. Engelen zullen u immers behoeden? (Foto: Ton van der Vorst)

opgetrokken als de kaarsen op een hoogtijdag voor het geopende drieluik werden aangestoken. Het equivalent van die feestelijke kaarsen wordt tegenwoordig gevormd door het felle elektrische licht dat de figuren in het opengespreide altaarstuk de hele dag, uur na uur, verblindt en allerlei details openbaart die zelfs de houtsnijders en de schilders zelf in de laatmiddeleeuwse opstelling nooit hebben kunnen zien. Details waarvan ze wisten dat ze er waren, maar die gelovige ogen nu eenmaal onmogelijk in het getemperde licht onder de oude gewelven konden onderscheiden, laat staan ontcijferen. De buitenkant van ons Lijdensaltaar is echter niet in grisailles, maar volop in kleur, die in de 15e eeuw dus

enkel door schemerige kaarsloosheid versluierd werd. De drie voorstellingen zijn interessant en de uitvoering is heel aardig. Boven wordt in een zeldzame afbeelding een vastende Jezus aan het begin van zijn openbare leven driemaal door de duivel belaagd. Klauwvoetig en met verborgen vlerken wijst deze op woestijnstenen, die Jezus makkelijk tot broden zou kunnen maken. 'De mens leeft niet bij brood alleen', was het snedige antwoord.

Op de tempel en op een berg zien we in de verte de twee andere duivelse bekeringen. Beneden tonen vier verticale panelen *de Bruiloft van Kana* en *de Opwekking van Lazarus*: water werd wijn en een lijk weer levend! Verbazingwekkende verhalen, maar ja, hoe onwaarschijnlijker des te groter het wonder! Voor gelovigen wordt hierbij verwezen naar het Laatste Avondmaal en de triomf van Jezus over zijn eigen dood: brood, wijn en verrijzenis. Begrijpelijk dat men deze verhalen rond 1500 op de gesloten buitenkant plaatste.

Van Oudheusden, die in zijn boek *De Loet* de twee onderste schilderijen voor het eerst in kleur publiceerde, wijst op enkele typisch 15e-eeuwse trekjes. In Kana zit de bleke, verlegen bruid met zeer Bourgondische dames onder een tralievenster in de bijkeuken. Daar worden de hapjes uitgeserveerd en pauzeert in een kleine loge het entertainment. Maar waar is dan de bruidegom? In de voorkamer zijn enkel oude bebaarde mannen te zien!

Het lineair perspectief is redelijk overtuigend en de kleuren zijn, hoewel wat week, mooi gevarieerd; misschien dat hun zachtheid van de hand van restau-

rator Jan Anthony is, hoewel zijn overschilderingen bij de restauratie van voor 1984 grotendeels verwijderd schijnen te zijn.

Ook de afbeelding van het verhaal van Lazarus is amusant. In de hof van een erg simpel gehouden kerk komt hij verbouwereerd te voorschijn. De lijk-wade glijdt van zijn naakte lijf, dat inderdaad doods contrasteert met de brutaal, in gestreepte hozen bol-lende billen van de knecht met de koevoet. De apostelen zijn zoals altijd blootsvoets. De rijkard, die bevangen door de stank met een doek zijn neus dichtknijpt, wordt door Van Oudheusden gelinkt aan de walgelijke dampen die de talloze graven in de kerken in hete zomers uitwasemden. Ook een tiental handen toont de gemoedstoestanden: van verbijsterd, verschrikt en verbaasd tot verklarend en berustend. De buitenzijden van de vleugels van dit *Lijdensaltaar* zijn kortom, zowel qua voorstelling als qua uitvoering, interessant. Bij een tentoonstelling in Antwerpen in 1993 werd geoordeeld, dat juist deze buitenkanten kwalitatief de betere zijn!

Een Kans

Op 23 juni is het altaar vanwege de restauratie van het zuidertransept door sterke mannen uit de Antoniuskapel getild en teruggebracht naar de noordelijke straalkapel, waar het de bezoekers van de kooromgang op het einde van hun wandeling wacht. Wat zou het mooi zijn als het op deze oude plek weer zijn religieuze en esthetische spel zou kunnen spelen! Als de vleugels weer geregeld geopend en gesloten zouden worden. Zonde om dat de gelovige en toeristische bezoekers te onthouden. Kerkbestuur, organiseer het zo, dat de vleugels normaal gesproken in gedempte verlichting gesloten zijn en voor devote en geïnteresseerde nieuwsgierigen in helderheid geopend mogen worden! Laat de dingen weer dienen waarvoor ze dienen; laat het altaar niet langer vleugellam. En och, een oude biljartkeu moet er toch te vinden zijn!

Literatuur

- H.E. Mees e.a., *Het Lijdensaltaar in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1985). Dit boekje met uitgebreidere achtergrondinformatie en afbeeldingen van vooral de binnenzijde van het altaar is nog steeds, voor 7 euro, te koop aan de balie in de Sint-Jan en in het museum De Bouwloods.
- E. Hoffman, 'De Kruiswegstaties van Jan Anthony', in: *Bossche Bladen* 8 (2006), afl. 1 p. 7-11.
- H. Nieuwdorp e.a., *Catalogus Antwerpse retabels 15e-16e eeuw* (Antwerpen 1993).
- J. van Oudheusden, *De Loet 's-Hertogenbosch* (Zwolle 2008).
- D. Ridderbos en H. van Veen, *Om iets te weten van de oude meesters* (Amsterdam 2005).
- B. Kruijsen, *Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland 1830-1903* (Nijmegen 2002) p. 301 (met dank aan Jac. Biemans).

Verplaatsing van het altaar in juni 2009. (Foto: auteur)

